

”בשוב ה' את שיבת ציון” - מזמור קכ”ו

(א) שִׁיר הַמַּעֲלוֹת

א	בְּשׁוּב ה'	ה	(ד) שׁוֹבָה ה'
	אֶת שִׁיבַת צִיּוֹן		אֶת שְׁבוּתָנוּ (שְׁבִיטָנוּ)
	הֵינֵינוּ כְּחֻלְמִים.		כְּאֶפְיָקִים בְּנֶגֶב.
ב	(ב) אֵז יִמְלֵא	ו	(ה) הַזְרְעִים בְּדַמְעָה
	שְׁחוֹק פִּינוּ		בְּרָנָה יִקְצְרוּ.
	וּלְשׁוֹנֵנוּ רָנָה		
ג	אֵז יֹאמְרוּ בְּגוֹיִם:	ז	(ו) הַלֹּדֶף יִלְדֵף וּבִכְה
	הַגְּדִיל ה'		נִשְׂא מִשְׁדֵּף הַזֶּרַע.
	לַעֲשׂוֹת עִם אֱלֹהֵי.		
ד	(ג) הַגְּדִיל ה'	ח	בֹּא יְבֹא בְּרָנָה
	לַעֲשׂוֹת עִמָּנוּ		נִשְׂא אֶלְמִתָּיו.
	הֵינֵינוּ שְׂמֵחִים.		

בתודעתם של רבים מהווה מזמור קכ"ו בן זוגו הניגודי של מזמור קל"ז. אף ששני המזמורים הללו משקפים תקופה היסטורית אחת - זו של גלות בבל ושיבת הגולים לציון, מזמור קל"ז מתאר את חוויית הגלות, והוא ספוג בכי, געגועים וזכרונות מרים, ואילו מזמור קכ"ו מתאר את חוויית השיבה לציון, והוא מלא שחוק, שמחה ורינה.¹

באמת, הבדל גדול יש באופיים של שני המזמורים הללו, ומפני הבדל זה יש לדון בשייכותם זה לזה מבחינת הנושא הנידון בכל אחד מהם ומבחינת התקופה ההיסטורית.

בראש העיון למזמור קל"ז אמרנו כי אין עוד כמזמור הזה בספר תהילים, המתאר את הנסיבות הקונקרטיים של הזמן והמקום שבהם נאמר, ואת הרקע ההיסטורי לאמירתו. על מזמור קכ"ו, לא רק שאין לומר דברים מעין אלו, אלא שהמצב ממש הפוך: הרקע ההיסטורי שלו – מעורפל; נקודת הזמן שבה נאמר חלקו הראשון של המזמור (בתים א-ד) - שנויה במחלוקת המפרשים; היחס בין שתי מחציותיו – מעורר קושי; ושייכותם של בתים ו-ח למה שלפניהם אינה ברורה.

א. "לשוב שבות" - מה פירושו

השאלה הראשונה הניצבת לפנינו היא מה פירושו של המילים "בשוב ה' את שיבת ציון" וכן "שובה ה' את שביתנו". למפרשים הקדמונים הייתה תשובה ברורה לשאלה זו, ורש"י מנסחה בקיצור ובהירות:

שובה ה' את שיבת ציון - מגלות בבל.

ויש ממפרשינו שפירשו מילים אלו (ואת המזמור כולו) על הגלות האחרונה ועל תקוות החזרה ממנה לציון (ראה לדוגמה בפירוש אבן יחיאל).

הצירוף 'לשוב שבות' או 'להשיב שבות' (וכן אותם צירופים עם המילה 'שבית' שהיא כנראה זהה ל'שבות' ומתחלפת עמה פעמים רבות בקרי וכתוב) חוזר במקרא כשלושים פעם. במזמורנו מופיע צירוף זה בוודאות בבית ה' שובה ה' את שביתנו (כתיב: שבותנו), אך נראה שאף בראש המזמור – "בשוב ה' את שיבת ציון" – הוא אותו צירוף עצמו, שבא בצורה שונה במקצת. ובכן, מה פירושו לשוב שבות / שבית / שיבת?

¹ מסתבר שמפני תודעת הקשר הזה בין שני המזמורים, נקבעו שניהם במנהג האשכנזים לאמירה לפני ברכת המזון: מזמור קל"ז בימים רגילים ובסעודות רשות, ואילו מזמור קכ"ו בשבתות ובימים טובים ובסעודות מצוה (על טעמו של מנהג זה ראה עיונו למזמור קל"ז הערה 1). אלא שבפועל אין שוויון בין שני החלקים של המנהג האחד הזה: מזמור קכ"ו אכן נאמר במקום שנקבע לו, בדרך כלל גם בניגון ובהתעוררות, ואילו את מזמור קל"ז מעטים הם האומרים לפני ברכת המזון. הטעם לכך הוא שבימות החול בסעודות רגילות, הזמן דוחק ואין מדקדקים במנהג אמירת המזמור. לעומת זאת בסעודות של שבתות וימים טובים או בסעודות מצוה הזמן מרווח, ומברכים את ברכת המזון בנחת, ועל כן גם מקדימים את אמירת מזמור קכ"ו. על כל פנים, מנהג זה עצמו חזק בלב רבים את תודעת הקשר הניגודי בין מזמור קל"ז למזמור קכ"ו.

התרגומים הארמיים תרגמו שלוש מילים מתחלפות אלו כמעט בכל מקומות הופעתן במקרא במילה 'גלות'. נראה שהם גזרו את השם 'שבות' – 'שבית' מן השורש שב"ה.² בדרך זו הלכו גם מפרשינו הקדמונים. ואכן, ברוב המקומות שבהם מופיע הצירוף הנידון, מדובר בהשבת גולים לארצם.

על פי פירוש זה ברור שנושא מזמורנו הוא שיבת הגולים שגלו מציון בחזרה לארצם, וכך אכן הבינו פרשנינו בכל הדורות.

אך הנה קמו בדורות האחרונים מפרשים חדשים, הטוענים ששורש המילים שבות / שבית הוא שו"ב ולא שב"ה. הנה דברי של נציג חשוב ומקדם יחסית של הפרשנות החדשה – שד"ל, בביאורו לירמיהו כ"ט, יד "ושבתי את שבותכם (שביתכם כתיב)":

מילת שבות או שבית במליצה הזאת השגורה בספרי הקודש איננה מלשון שביה וגלות כדעת יונתן ורד"ק,³ אלא משורש שו"ב, כמו 'לזות'⁴ משורש לו"ז... וכוונת המליצה הזאת – החזרת האדם או הגוי למצבו הראשון. וראיה לזה: "וה' שב את שבות איוב" (איוב מ"ב, ט), ושם אין מקום לשבייה וגלות.⁵ וכן, "ושבתי את שביתתך, את שבות סדם ובנותיה" (יחזקאל ט"ז, ג) וסדום לא הלכה בגלות. וכן מצאנו פעם אחת "בשוב ה' את **שיבת** ציון" שהוא בלא ספק משורש שו"ב.⁶

ונראים דברי המפרשים החדשים, לא רק מחמת הראיות שהביא שד"ל אלא מטעם נוסף: בכל שלושים ההופעות של המילה הנידונה במקרא היא באה בצירוף לפעלים 'לשוב' או 'להשיב' שביחס אליהם אין חולק שהשורש הוא שו"ב.⁷ קשר אמיץ זה בין שתי המילים הביא את פרופ' טור סיני לשער כי:

למעשה אין לפנינו בצרוף שוב-שבות אלא צורת הכפלה של הפועל 'שוב' לשם חיזוק, ובמשמעות של הפעיל, כדוגמת הכפלת הפעלים ברבב גלגל דקדק וכדומה... ולפי זה לא היו לשם העצם 'שבות' חיים עצמיים בלשון, אלא כהשלמה לפועל 'שוב' בלבד, כדוגמת המקור המחלט, כגון 'אשמור – שמורי' וכדומה, שאין לו משמעות עצמית, אלא כחלק מן הפועל המוכפל, המודגש בדרך זו.⁸

במקום אחד, ביחזקאל ט"ז, נג-נה מפרש הנביא במילים ברורות מהו פשר הצירוף לשוב – שבות:

פסוק נה

פסוק נג

וְשִׁבְתִּי אֶת שְׁבִיתְךָ:

אֶת שְׁבִית (שְׁבוּת) סָדָם וּבְנוֹתֶיהָ

וְאֶת שְׁבִית (שְׁבוּת) שְׁמֶרֶן וּבְנוֹתֶיהָ

וּשְׁבִית (וּשְׁבוּת) שְׁבִיתְךָ⁹ בְּתוֹכָהֶנָּה.

וְאֶחָדֶיךָ סָדָם וּבְנוֹתֶיהָ תִּשְׁבֶּן לְקַדְמָתָן

וְשְׁמֶרֶן וּבְנוֹתֶיהָ תִּשְׁבֶּן לְקַדְמָתָן

וְאֶת וּבְנוֹתֶיךָ תִּשְׁבִּינָה לְקַדְמָתְךָ.

הרי ש'לשוב שבות' שלוש ערים אלו פירושו להשיבן לקדמתן – לשקמן.¹⁰

מה משמעות הפירוש הזה לצירוף 'לשוב-שבות' ביחס להבנת מזמורנו?

בדברי כמה מן המפרשים החדשים אנו מוצאים פרשנות מפתיעה. הנה דבריו של פרופ' יחזקאל קויפמן על מזמורנו:¹¹

² חיזוק לפרשנות זו נמצא בצורה 'שבית' המופיעה במקומות רבים מאד, אם כקרי אם ככתיב ואם בצורה זו גם בקרי וגם בכתיב. התיבה 'שבית' מופיעה פעם אחת במקרא בוודאות במובן 'שבי': "נתן בניו פליטים ובנתיו בשבית" (במדבר כ"א, כט), אלא ששם מילה זו אינה מופיעה בצירוף הקבוע 'שב שבית', והיא משובצת בקטע קדום של שירה שבו מילים מופיעות בצורה שונה מן הרגיל, ואם כן אפשר שאין זו אותה מילה. על כל פנים אף בתרגום השבעים תרגמו את המילה שבות / שבית בדרך דומה לתרגומים הארמיים.

³ כאמור, זו דעת מתרגמים ארמיים נוספים מלבד יונתן, המתרגמים לתורה ולספרי הכתובים השונים, וזו הדעה הרווחת בין פרשני ימי הביניים.

⁴ "ולזות שפתיים הרחק ממך" משלי ד', כד.

⁵ אף על פי כן, התרגום הארמי לאיוב מתרגם שבות איוב – גלות איוב, אולי מתוך תפיסה שמה שנלקח מאיוב נותר בגלות' עד להשבתו לאיוב.

⁶ וההנחה היא ש'שוב שיבת' ו'שוב שבות' היינו הך.

⁷ א. וביחס למילה 'שבית' במדבר כ"א כט, נראה שאינה המילה שאנו דנים בה, ראה הערה 2.

ב. ראבי"ע בביאורו לדברים ל', ד הביא את פירושו של ר' יהודה חיוג', שמשמעות הפועל 'ושב' (בצירוף "ושב ה'... את שבותך" שם) הוא "יניח – והטעם, ימצא מנוחה לנשבים ויתן להם רחמים, ואחר כך ישוב ויקבץ". אם כן השורש הוא שו"ב, אך לא במשמעות של 'חזרה' אלא במשמעות של 'שובה ונחת'. אך קשה לקבל פירוש זה ביחס לכלל ההופעות של הצירוף 'לשוב שבות'.

⁸ הערת העורך למילון בן-יהודה ערך "שבות", הערה 1, עמ' 6828.

⁹ "שבות שביתך", חוזר אל "ושבתי את שביתתך" שבראש הפסוק, ואם כן 'שבות' – פירושו כאן 'השבת', וזו ראייה נוספת לדברי החדשים.

¹⁰ וראה גם בירמיהו ל"ג, ז: "והשבתי את שבות יהודה ואת שבות ישראל וּבְנֵיהֶם כְּבְרָאשְׁנָה".

¹¹ תולדות האמונה הישראלית, כרך שני עמ' 661, הערה 36. הערה זו נסובה על הדברים הנחרצים הבאים שכתב קויפמן בראש אותו עמוד: "המאורע ההיסטורי המאוחר ביותר שיש לו זכר ברור בספר תהילים (מזמור קל"ז) הוא חורבן ירושלים וגלות יהודה בימי נבוכדנאצר. הזמן המאוחר ביותר שיש לו בספרנו זכר ברור הוא אפוא זמן החורבן והגלות לפני מופת בבל... לשווא נחפש בספר תהילים מזמורים מתקופת גלות בבל (- נראה שכוונתו לתקופה המאוחרת של הגלות) ושיבת ציון... אין שום מזמור שיביע את הלך נפש השבים, את מצוקתם ותקוותם...".

דברים אלו נאמרים במסגרת פולמוס חריף שמנהל קויפמן (כדרכו) עם הדעה שהייתה שלטת בביקורת המקרא עד המחצית הראשונה של המאה העשרים, ושאחריה את חיבור רובו של ספר תהילים לתקופת בית שני, בעיקר לתקופה החשמונאית. טענותיו של קויפמן צודקות ברובן, אך בלהט הפולמוס נראה לנו שקויפמן הקציץ את טענתו ללא צורך. אמת הדבר שספר תהילים ברובו הוא ספר קדום מאד, וראיותיו של קויפמן לכך משכנעות. אולם כשם שכנס לספר תהילים מזמור קל"ז, המתאר תקופה מאוחרת ביחס לרוב רובם של מזמורי הספר, אפשרי הדבר באופן עקרוני שייכנס מזמור, או מזמורים בודדים,

תהילים קכ"ו מתבאר ברגיל כשירים של עולי הגולה בימי כורש. אבל כבר הכירו דוהם, ברתולט, גונקל, שאין הדבר כן... (- וכאן מובאות טענות אחדות כנגד הפירוש המקובל).

נראה שזהו מזמור הכולל תפילות-יבול בשעת בצורת. מכת הבצורת היא חרפת הארץ לעיני הגוים... **פקידת הארץ בברכת יבול היא שיבת שבותה.** מתנת היבול מודיעה ישועת א-לוהים "בכל גוים"... עתה הם זורעים בדמעה, אבל מתפללים הם שיקצרו ברנה, ואז תמלא לשונם רנה, ובגוים יאמרו "הגדיל ה' לעשות עם אלה!"

פירוש מעין זה מציע אף עמוס חכם בדברי הסיכום שלו לפירושו למזמורנו בסדרה 'דעת מקרא':¹²

אפשר... שאין המזמור מדבר כלל בשיבת הגולים, אלא 'שוב שבות' (או: 'שבות', או 'שיבת') פירושו: השב הטובה הראשונה. ולפי זה יש לומר שכל המזמור מדבר בברכת האדמה, והוא מן התפילות שנאמרו על הבצורות וההודיות שנאמרו על ירידת גשמים.¹³

פירוש זה נראה בעינינו רחוק מן הפשט. נכון שמשמעו של הצרוף 'לשוב שבות' הוא לשקם, להחזיר למצב הטוב הקודם, אולם עיון בעשרות ההופעות של צרוף זה במקרא מעלה שני ממצאים חשובים: ראשית, מלבד ההופעה היחידה בספר איוב שהביאו כל המפרשים החדשים, בכל שאר המקומות מופיע צרוף זה רק בהקשרים לאומיים - ה' משיב את שבותם של עמים ושל ארצות. שנית, מלבד ההופעה יחידה באיכה ב', יד שעליה נדון בהערה,¹⁴ בשאר המקומות מדובר בשיקום ארץ **לאחר חורבן**, או בשיקום עם **לאחר גלות** באמצעות השבתו לארצו החרבה. ישועה מצרה רגילה, כגון בצורת או מלחמה, אינה נקראת 'השבת שבות'.¹⁵ כלומר, מבחינה עניינית צודקים התרגומים הארמיים והמפרשים שהלכו בעקבותם, שפירשו כי 'להשיב שבות' פירושו להשיב גולים לארצם, כפי שהדבר ברוב הפסוקים, אף שמן הבחינה הלשונית לא צדקו.

מענה יש לפרש את האמור במזמורנו "בשוב ה' את שיבת ציון" – בעת שה' גאל ושיקם את ציון;¹⁶ "שובה ה' את שבתנו" – גאל אותנו מן הגלות והשיבנו לארצנו.¹⁷

ב. ההיה או חלמו חלום?

האם המחצית הראשונה של המזמור (בתים א-ד) מתארת את 'שוב ה' את שיבת ציון' כמעשה שכבר היה, או כתקווה לעתיד? לשון אחר: האם הדוברים בבתים א-ד מצויים בגלות בבל עוד בטרם בוא שעת פקידתם, והם מתארים לעצמם את פקידתם בידי ה' בעתיד בצבעים מרהיבים, או שמא דוברים אלו הם מעולי הגולה, שעלו לאחר הצהרת כורש, והם מתארים את מה שעבר עליהם?

בדברי המפרשים שהתלבטו בשאלה זו מצויים שלושה שיקולים שבעזרתם יש לבחון שאלה זו:

- **השיקול ההיסטורי:** האם תיאור העלייה מבבל לאחר הצהרת כורש, כפי שהוא בא בספר עזרא, מתאים לאמור במזמורנו? אם אין התאמה כזאת, יש לפרש את בתים א-ד כביטוי למשאלה ולא כתיאור מציאות.

המתארים אף את תקופת שיבת ציון. על קביעתו הנחרצת כי "אין שום מזמור שיביע את הלך נפש השבים, את מצוקתם ותקוותם" אנו אומרים כי יש ויש: מזמור קכ"ו מביע דברים אלו, ואפשר שיש מזמור נוסף – מזמור פ"ה... כדי לחזק את טיעונו הנחרץ הזה, פירש קויפמן בהערה את מזמור קכ"ו כ"תפילת יבול בשעת בצורת", ואנו נתייחס לדבריו ולדברי החוזרים עליהם בגוף העיון בהמשך.

¹² עמי' תסו. לפני כן ביאר את מזמורנו בדרך המקובלת.

¹³ וכדרכו, לא הזכיר את מי שקדמו בפירוש זה.

¹⁴ בפסוק באיכה ב', יד נאמר: "נביאיך חזו לך שוא ותפל, ולא גלו על עונך **להשיב שבותך** (שבידת כתיב), ויחזו לך משאות שוא ומדוחים". זהו המקום היחיד שבו תרגם התרגום הארמי את המילים "להשיב שבותך" – "לאהדרותך בתיובתא" – להחזירך בתשובה, ולא כמו בכל המקרא – 'להשיב את גלותך'. אף רש"י ומפרשים נוספים פירשו את המילים 'להשיב שבותך' שלא כמו בכל המקרא: "ליישר משבותיך, לשון 'שובה' יולך שובב". אף שרשיי גוזר את המילה 'שבותך' מן השורש שב"ב, מבחינה עניינית פירושו דומה לזה שבתרגום הארמי.

פירוש זה קשה, משום שהוא מתעלם ממשמעות הצרוף 'להשיב שבות' בכל שאר המקומות במקרא. והרי הדבר בלתי סביר שבמקום אחד בלבד יבוא צרוף זה במשמעות אחרת לגמרי מאשר 'לשקם' כבשאר המקומות!

נראה כי ר' משה אלשיך הרגיש בדבר זה, ופירש את הפסוק הזה באיכה ביחס לנביאי השקר שפעלו בבבל ובארץ יהודה לאחר גלות יהויכין, וניבאו על חזרה מהירה של הגולים ושל כלי בית ה' לירושלים (ראה ירמיהו פרקים כ"ז-כ"ט), במקום לגלות בנבואתם את עוונות בת ציון ולתקן את דרכיה. וזו לשונו: "נביאיך חזו לך שוא ותפל – מה שהנביאים ניחמוך, והיו אומרים כי ה' ישיב שבותך מאשר הגלה נבוכדנצר בימי יהויקים ובימי יכוניה, כי הוא יתברך ישיב הכלים לירושלים ושלא יחרב הבית – חזו לך שוא ותפל". נראה שהוא מסרס המקרא ומפרשו 'נביאיך חזו לך שוא ותפל להשיב שבותך, ולא גלו על עונך'. פירוש זה מחזיר את הצרוף 'להשיב שבותך' אל המשמעות הרגילה שלו בכל המקרא.

¹⁵ אף השבת שבותו של איוב, שהוא כנראה שימוש מושאל בניב זה בנוגע לגורלו של אדם יחיד, אין משמעה הושעת איוב מצרותיו, אלא שיקום מצבו לאחר חורבן מוחלט שלו ושל כל אשר לו.

ההסבר לשימוש המצומצם הזה בצרוף 'להשיב – שבות', רק בהקשר לשיקום הבא לאחר חורבן גמור, הוא בכך שהכפלת השורש שו"ב מבטאת פעולה חזקה במיוחד של השבה לקדמות (ראה דברי טור סיני שהובאו לעיל). לפיכך יוחד הניב הזה רק לפעולות שיקום היסטוריות שמשקם ה' עמים שגלו וארצות שחרבו.

¹⁶ המילה 'ציון' יכולה להיות כינוי לארץ ויכולה להיות כינוי לעם, וגם כינוי לשניהם כאחת.

¹⁷ מלבד במזמורנו, מופיע הצירוף 'להשיב שבות' עוד שלושה מזמורים בספרנו: י"ד, ז: "מי יתן מציון ישועת ישראל, בשוב ה' שבות עמו יגל יעקב, ישמח ישראל". פסוק זה חוזר (בשינויים קלים) במזמור נ"ג, ז שהוא כפילו של מזמור י"ד.

פ"ה, ב: "רצית ה' ארצך, **שבת שבות (שבידת) יעקב**". מזמור זה יש בו כמה הקבלות למזמור קכ"ו. מסתבר אפוא שאף מזמורים אלו עוסקים בשיבת עם ישראל לארצו לאחר גלות בבל, כמעשה שהיה (במזמור פ"ה) או כמשאלה בעת הגלות (במזמורים י"ד ונ"ג).

- **השיקול של ההקשר הספרותי במזמורנו:** המחצית השנייה של מזמורנו (בית ה) פותחת במילים דומות מאד לאלו שבאו בראש המזמור: "בשוב ה' את שיבת ציון" – "שובה ה' את שבינתנו". ההבדל הוא, שבראש המחצית השנייה באות מילים אלו כתפילה וכבקשה מאת ה'. אולם אם נפרש את בית א כתיאור מה שכבר היה, מה מקום לתפילה על כך?
- **השיקול הלשוני:** ניתוח הפעלים המופיעים במחצית הראשונה מבחינת זמנם, האם יש בו ללמד על זמנה של ההתרחשות המתוארת במחצית זו?
וכבמקומות רבים אחרים במקרא, גם במקומנו אין בהכרח התאמה בין המסקנות העולות משיקולים אלו, והפרשן חייב להחליט מהו השיקול העיקרי עבורו, וכיצד הוא מיישב את המסקנה ההפוכה העולה משיקול אחר.
נדמה שמבחינה מתודולוגית ראוי לדון בשאלתנו תחילה על פי השיקול הלשוני: מה אומרות מילותיה של המחצית הראשונה של מזמורנו?
במבט ראשון נראה שקיימת סתירה בין הזמנים השונים של הפעלים במחצית הראשונה של מזמורנו, ואם כך קשה להיעזר בשיקול זה. הפועל בבית א הוא **"היינו שמחים"** – בעבר. ואם כן משמע שיש כאן תיאור אירוע שכבר התרחש, והדוברים הם מעולי הגולה.
מאידך, הפעלים בבתי ב-ג הם בעתיד: **"אז ימלא..."**, **"אז יאמרו..."**, ואם כן יש כאן משאלת לב של הגולים המציירים לנגד עיניהם את שיבת ציון העתידה.¹⁸
ובכן, כיצד יש לפתור סתירה זו?
השימוש בזמנים בשירה המקראית הוא גמיש מאד, ולעתים קרובות יש לבאר את כוונת הפועל הבא במזמור תהילים, לא על פי הטייתו בזמן זה או אחר, אלא על פי ההקשר או על פי ההגיון הפרשני. על פי זאת, ניתן לפרש **"היינו כחולמים"** כעבר במשמעות עתיד – **"נהיה כחולמים"**,¹⁹ אך גם ניתן לפרש את לשון העתיד בבתי ב-ג **"אז ימלא"**, **"אז יאמרו"** כעתיד במשמעות עבר – **"אז נמלא"**, **"אז אמרו"**.
אם כן, השיקול הלשוני נראה לכאורה חסר תועלת בנוגע לשאלתנו.

אף על פי כן, נראה ששתי האפשרויות הלשוניות שהעלינו לעיל אינן שקולות זו לזו.
ההנחה כי **"היינו כחולמים"** הוא לשון עתיד, **"נהיה כחולמים"**, אמנם אינה בלתי אפשרית בלשון השירה המקראית, אולם על אף הגמישות שדיברנו עליה, נראה שבמקום שאין הכרח, כדאי לפרש את הזמן בשירה המקראית כצורתו.
לעומת זאת, ההנחה כי **"אז ימלא"** ו**"אז יאמרו"** הוא לשון עבר, אינה תלויה באותה גמישות המייחדת את הזמנים בלשון השירה המקראית, אלא היא נובעת ממצאות לשונית התקפה בלשון המקרא כולו, גם בפרוזה שלו.
המילה **'אז'** כשהיא באה לפני פועל בזמן עבר משמעה **'בעת ההיא'**. כשהיא באה לפני פועל בעתיד, בדרך כלל היא מהווה ציון לזמן עתיד: **"אז ידלג כאיל פסח"** (ישעיהו ל"ה, ו) פירושו כי לעתיד, בבוא הגאולה, ידלג הפיסח כאיל. במשמעות זו, כציון לעתיד, מופיעה המילה **'אז'** 36 פעמים במקרא.
אך הנה ב- 16 מקומות במקרא מופיעה המילה **'אז'** לפני פועל בעתיד, אולם מן ההקשר ברור שהכוונה לציון זמן בעבר, ויש לפרש את הפועל בעתיד כאילו הוא בעבר.²⁰
מענה יש לשאול לאיזו קבוצה יש לשייך את **"אז ימלא"** ואת **"אז יאמרו"**: לקבוצת הרוב, שבה הפועל בעתיד מציין אכן זמן עתיד, או לקבוצת המיעוט הגדולה (שגודלה כמחצית מגודל קבוצת הרוב), שבה הפועל בעתיד מציין זמן עבר? אין כל קושי בהנחה שהאפשרות השנייה היא הצודקת. או אז אין צורך להידחק ולפרש את **"היינו שמחים"** כעתיד – **"נהיה שמחים"**.

¹⁸ א. ביחס לבית ג, אין לטעון כי בהמשכו שוב חוזרת לשון עבר – **"הגדיל ה'..."** וסותרת את לשון העתיד שבראשו. אין הדבר כן: עבר זה הוא **'עבר עתיד'** (או: **'עתידי מושלם'**): כשיאמרו הגוים בעתיד את מה שיאמרו, אז כבר הגדיל ה' לעשות לפני כן, ועל כן הם ישתמשו בלשון עבר.
ב. מבית ד קשה להכריע את שאלת הזמנים: בית זה כולו בלשון עבר: **"הגדיל"** **"היינו"**. אולם אם בית זה שנסמך על האמור בראש הבית הקודם, ויש להשלים במחשבה: **'אף אנו נאמר: הגדיל ה'...'**, הרי שהשלמה זו קובעת את זמנו בעתיד, ואילו את הפעלים **'הגדיל'** ו**'היינו'** יש לפרש כעתיד מושלם, כמו שנאמר בחלקה הראשון של הערה זו. אולם אם בית זה מהווה תיאור תגובתנו הפנימית בלבד (ובראשו יש להשלים אולי את המילה **'אכן'**), יש בו כדי ללמד על זמן עבר ממש (וממילא כך נצטרך לפרש אף את בית ג).

¹⁹ המלבי"ם, אף שפירש את בית א כמשאלת לב לעתיד, מצא פתרון המאפשר להשאיר את המילים **"היינו כחולמים"** כלשון עבר, וזאת עשה באמצעות סירוס המקרא: **"בשוב ה' – שיעור הכתוב: היינו כחולמים (- בעבר!): בשוב ה' את שיבת ציון אז ימלא שחוק פיננו..."**. כלומר, החלום היה בעבר, אך תוכנו היה תיאור שיבת ציון בעתיד. וכעין זה פירש כאן המאירי בפירושו השלישי. פירוש זה קשה, משום שקיימת הקבלה ברורה בין **"היינו כחולמים"** בחתימת בית א לבין **"היינו שמחים"** בחתימת בית ד. וכשם שבבית ד השמחה היא **התגובה הנפשית** למעשה ה' עמנו, כך גם מהווה בבית א תחושת החלום.

²⁰ א. ריכוז כל ההיקרויות נמצא בקונקורדנציה של אבן שושן אז (ג) אז (ד).
ב. הנה דוגמאות אחדות למשמעות אחרונה זו: **"אז ישיר משה ובני ישראל"** (שמות ט"ו, א); **"אז יבדיל משה שלש ערים"** (דברים ד', מא) **"אז יכה מנחם את תפסח"** (מל"ב ט"ו, טז). יש להעיר שכל ההיקרויות בקונקורדנציה של **'אז'** במשמעות זו הם בפרוזה.
האם ניתן לאפיין את ההיקרויות הללו, בהשוואה למקרים ש'**'אז'** בא לפני פועל בעבר [והמרוכזים בקונקורדנציה ב'**'אז'**]? התשובה חיובית: ברוב רובם של המקומות שבהם **'אז'** מופיע לפני פועל בעתיד, במשמעות עבר, מילה זו פותחת עניין חדש בפתחה חגיגית. אולם עצם התופעה הזו של שימוש בעתיד במשמעות עבר אינה מוסברת.

ובכן, מן הבחינה הלשונית נראה כי עדיף לפרש את המחצית הראשונה של המזמור כתיאור של מה שכבר אירע, והדוברים במזמורנו הם העולים מן הגלות. את המילים "אז ימלא" ו"אז יאמרו" יש לפרש כתיאור בזמן עבר, כשם שהדבר בעוד מקומות דומים רבים במקרא שבהם אחרי המילה 'אז' בא פועל בעתיד.

על הנחה זו הקשו המפרשים שתי קושיות מחמת שני השיקולים הראשונים שהזכרנו לעיל: השיקול ההיסטורי הביא את המפרשים החדשים להקשות: "שיבתם בימי מלכי פרס לא היה דבר עושה רושם כל כך, עד שיאמרו בגוים הגדיל ה'... הלא לא מגבורתם ומאומץ רוחם השיגו מאויים, אלא מחסד מלכיהם?!" כך הקשה צ"פ חיות בפירושו לתהילים.²¹ וקויפמן²² מקשה: "אנו יודעים מן התיאורים בספר עזרא ונחמיה שהשיבה בימי כורש הייתה די עלובה, ולא הורגשה כמפעל גאולה **לעיני הגוים**. לא בתרועה ותמהון, אלא בשנאה וזלזול קדמו הגוים את פני השבים. כיצד להתאים לכך את המילים 'אז יאמרו בגוים: הגדיל ה' לעשות עם אלה?'"

ההקשר הספרותי הביא את קויפמן (באותו מקום) לשאול את השאלה הבאה: "בין פסוקים א-ג (- המחצית הראשונה) ובין פסוקים ד-ו (- המחצית השנייה) יש לפי הביאור ההוא (- שזהו שירם של עולי הגולה בימי כורש) סתירה שאין ליישבה: לפי פסוק א כבר הייתה שיבת השבות, ולפי פסוק ד שיבת השבות רק עתידה להיות. אין להניח שאותו הביטוי מסמן במקראות סמוכים²³ שני דברים שונים! (גונקל)".

את יישובן של שאלות אלו ננסה לעשות תוך כדי דיון מסודר בכל אחת מן המחציות של מזמורנו, אולם כבר במבט ראשון ניכר קשר בין שתי השאלות הללו, ואפשר שהאחת מתרצת את חברתה.

ג. המחצית הראשונה של המזמור

א	בְּשׁוֹב ה'
	אֶת שִׁיבַת צִיּוֹן הָיִינוּ כְּחֻלְמִים.
ב	אֶז יִמְלֵא שְׁחוֹק פִּינוּ וּלְשׁוֹנֵנוּ רִנָּה
ג	אֶז יֹאמְרוּ בְּגוֹיִם: הַגְדִּיל ה' לַעֲשׂוֹת עִם אֱלֹהֵי.
ד	הַגְדִּיל ה' לַעֲשׂוֹת עִמָּנוּ הָיִינוּ שְׂמֵחִים.

המחצית הראשונה של מזמורנו כוללת ארבעה בתים שכל אחד מהם הוא בן שלוש שורות קצרות - אורך השורות שתיים-שלוש מילים. בבית הראשון, השני והרביעי הדוברים הם אלו שה' השיב את שבותם (- שיבתם), ובכל אחד מן הבתים מתארים הדוברים בגוף ראשון רבים את תגובותיהם השונות לאירוע זה. בבית השלישי מצוטטים דברי הגוים, ובדבריהם מצויה הערכה היסטורית-תיאולוגית של אותו אירוע עצמו. את דבריהם אין הם מפנים אל שבי ציון, אלא הם אומרים אותם בינם לבין עצמם "הגדיל ה' לעשות עם אלה". מדבריהם אלו קשה לעמוד על יחסם הנפשי של הגוים לאירוע שאותו הם מעריכים: האם הם שמחים בשמחתם של הנגאלים? האם הם מקנאים? ואולי הם מביעים תמהון או זלזול?²⁴

כדרכנו אנו שואלים, מהו הרעיון המובע במחצית הראשונה של המזמור, וכיצד רעיון זה מתקדם ומשתכלל תוך כדי ההתקדמות מבית לבית? לשון אחר: מהן הזיקות הסגנוניות והענייניות בין בתי המחצית הזאת, או: מהו המבנה של מחצית זו של המזמור?

²¹ בסדרה תנ"ך עם פירוש מדעי, בהוצאת אברהם כהנא, זיטומיר תרס"ג.

²² ראה מראה מקום בראש הערה 11.

²³ המקראות אינם סמוכים ממש, ולא זו בלבד שמפרידים ביניהם שני פסוקים, אלא שכל אחד מהם פותח חטיבה בפני עצמה בתוך המזמור: פסוק א פותח את המחצית הראשונה ופסוק ד פותח את המחצית השנייה. הלשון הדומה בשתי הפתיחות הללו היא ודאי מכוונת, ונועדה להקביל אותן זו לזו. נעמוד על כך בהמשך עיונו.

²⁴ הכינוי לישראל בדברי הגוים "אלה" עשוי ללמד על הכוונה האחרונה. לו הייתה תגובתם מביעה אמפטיה לנגאלים היו ודאי מפנים את דבריהם אל ישראל ואומרים 'הגדיל ה' לעשות עםכם'.

1. בית א

במשעותן של שתי השורות הראשונות של בית זה דנו בהרחבה בסעיף הראשון של עיונו. נותר לנו אפוא לדון בשורת השלישית "היינו כחלמים". מהי כוונת הדימוי הזה? איזו תגובה נפשית הוא נועד לבטא ביחס לאירוע ההיסטורי? בין המפרשים הראשונים רווחים שני פירושים לכך: רד"ק מפרש:

היינו כחולמים – כחלום יעוף יהיה בעינינו צרות הגלות, מרוב השמחה שתהיה לנו בשובנו לארצנו.²⁵ כן פרשו אדוני אבי ז"ל (- ר' יוסף קמחי).

בדומה פירש אף ר' ישעיה מטראני. אלא שבעוד רד"ק פירש את מזמורנו על הגלות האחרונה, פירש ר' ישעיה את המזמור על גלות בבל, לפיכך פירש את כוונת הדימוי כמתייחס לאורך תקופת הגלות:

היינו כחולמים – כלומר, כמו חלום היה אותו גלות, שלא היה כי אם שבעים שנה.²⁶

ראב"ע פירש את הדימוי 'היינו כחולמים' בדרך שונה, ונדמה שזו הדרך הפשוטה והמסתברת:

כן יאמר ישראל בשבוע השם שבתו: 'אין אדם רואה בהקיץ הפלא הזה, רק בחלום!²⁷

פירושו של ראב"ע מסתבר בעינינו מכמה טעמים: ראשית, הגלות לא נזכרה במפורש במזמורנו (ורק ניתן להסיק על קיומה מהניב החוזר במזמורנו 'לשוב שבות'), ואם כן קשה להסב את המילים "היינו כחלמים" ביחס אליה. על פי פירוש ראב"ע אין כאן התייחסות לגלות, אלא המילים הללו מתארות את התגובה הנפשית על 'שוב ה' את שיבת ציון' הנזכרת לפני כן. שנית, נראה כי כשאדם זוכה לשינוי דרמטי בחייו לטובה, הוא מרוכז בהווה שבו הוא נתון, ואין לבו בשלב זה להערכת העבר. שלישית, קיימת הקבלה ספרותית-לשונית ברורה בין בית א לבית ד ועליה נעמוד בהמשך עיונו. אחד הרכיבים בהקבלה זו הוא בשורה השלישית של שני הבתים: "היינו כחלמים" – "היינו שמחים". וכשם שבבית ד ברור שהמילים 'היינו שמחים' מתארות את התגובה הנפשית על המעשה שהגדיל ה' לעשות עמנו, כך גם בבית א מתארות המילים 'היינו כחולמים' את התגובה הנפשית על אותו מעשה עצמו.

תחושת 'החלום' היא תגובתו הנפשית הראשונה של מי שאירע לו מאורע משמח ומפתיע, המשנה את כל מהלך חייו. תחושה זו מבטאת ניתוק נפשי מסוים מן המציאות החדשה, ועדיין אין בה תגובה ממשית לאותו אירוע.

על פי זאת ניתן להסיק כי בית א מתאר את השלב הראשון של השבת ה' את שיבת ציון, מיד לאחר הצהרת כורש, אולי אף כאשר עולי הגולה עדיין לא יצאו מארץ גלותם, אלא אך התכוונו לעשות זאת.

פירושו של ראב"ע למילים 'היינו כחולמים' מתאים לפירוש שמזמורנו מתאר את שוב ה' את שיבת ציון כדבר שאירע, ולא כמשאלת לב לעתיד. שהרי כאשר מצייר האדם בדמיונו את התגשמות משאלתו בעתיד, הוא יכול לראות עצמו בדמיונו שמח על כך (כמתואר בהמשך המחצית הזו, בבתי ב ו-ד) אך ספק אם הוא מעלה על דעתו את תחושת החלום שבה היא שרוי בעת המהפך במצבו. ואף אם יעלה זאת על דעתו, לשם מה עליו לכלול זאת בתיאורו את העתיד הנחפץ?²⁸ אולם אם מזמורנו מתאר את האירועים לאחר בואם, יש לו עניין לתאר את ההתפתחות בתגובתם הנפשית של עולי הגולה לאירועים שעברו עליהם, ולשם כך הוא מתחיל בתיאור התגובה הראשית, שהיא עדיין אינה תגובה של ממש. דברים אלו ילכו ויתבררו בהמשך ניתוח המחצית הראשונה של המזמור.

2. בית ב

בבית זה מתוארת תגובה ממשית ראשונה על 'הפלא הזה' של שוב שיבת ציון, ותגובה זו, אף שהיא בפה הנמלא שחוק ובלשון הנמלאת רינה, אינה תגובה מילולית. הפה משמיע קולות שחוק והלשון מרננת, ובכך אנו מביעים את אושרנו בדרך ספונטנית. תחושת 'היינו כחולמים' גפה לה, ובמקומה באים השחוק והרינה, ובכל זאת עדיין לא נאמרה תגובה מילולית שיש בה תוכן והמשמשת ביטוי למחשבותיהם של הנגאלים.

²⁵ רד"ק, כרוב הפרשנים הראשונים, פירש את המחצית הראשונה של מזמורנו כתיאור עתידי של שיבת שבותם של הגולים, ולא כפי שאנו מפרשים מחצית זו, כתיאור אירוע שכבר התרחש. אף המאירי בפירושו הראשון פירש כרד"ק.

²⁶ נראה שבדרך דומה נתפרש הפסוק באגדה הידועה אודות חוני המעגל במסכת תענית כג ע"א: "כל ימיו של אותו צדיק (- חוני) היה מצטער על מקרא זה 'שיר המעלות... היינו כחולמים'. אמר: מי איכא דניים שבעין שנין בחלמא? (- האם יש מי שישן שבעים שנה בחלום?)".

²⁷ פירוש זה הובא כפירוש שני בדברי רד"ק ובדברי המאירי. המאירי מביא פירוש נוסף: "יש לפרשו על שלא נתיימש מן הגאולה, אבל דעתנו ולבנו עליה תמיד. ואמר, שבעודנו בגלות אנחנו כחולמים עניין הגאולה, כלומר שלבנו ודעתנו עליה, עד שמרוב השתקע דמיונו עליה, אנו חולמים עניינה". וראה פירוש דומה שכתב המלבי"ם ואשר הובא בחלקו הראשון של עיונו, הערה 18.

באחת הגרסאות של התרגום הארמי למזמורנו מצוי פירוש שונה מהותית מכל שאר הפירושים שהבאנו: "היינו כחולמים – נהוי דמייך היך מרעייא דאיתסיו" – נהיה דומים כמי שנתרפאו חוליו. אין ספק שהמתרגם פירש כי 'חולמים' פירושו 'מחלימים' – מי שהחלימו מצרות הגלות המשולות למחלות. בדרך זו פירש גם צ"פ חיות כחידוש שחידש הוא, ולא שם לב שכך כבר פירש התרגום הארמי.

²⁸ בדבר זה הריגש צ"פ חיות בפירושו למזמורנו: לאחר שהציג את שתי האפשרויות הללו לפרש את מזמורנו ובחר באפשרות השנייה, שהמזמור מתאר את משאלות הלב לעתיד, הוא כותב על המילים 'היינו כחולמים': "שמחתנו תגדל כל כך עד שלא נאמין למראה עינינו ונאמר 'חלמא טבא'. אין להכחיש כי 'כחולמים' יתייחס אל הפירוש הראשון (- שהמזמור מתאר את שיבת ציון כמה שכבר היה), ואינו נמשך יפה אל השני שבחרנו בו. הלא מתפללים המה ומחכים לישועה, ומפני מה לא יאמינו בהצלחתם?" ודבריו הם כעין טענתנו האחרונה. וכדי לאשש את הפירוש שבו בחר לפני כן, מציע חיות לפרש את המילה 'כחולמים' מלשון החלמה ממחלה, וראה במחצית השנייה של הערה 3.

סוף סוף אנו נפגשים בתגובה מילולית לפלא הגדול של שוב ה' את שיבת ציון. אך תגובה זו, אבוי, היא תגובתם של הגויים - "אז יאמרו בגוים". דבריהם נאמרים בינם לבין עצמם, לא אל ה' וגם לא אל ישראל, ועל האפשרויות השונות לפרש את כוונתם עמדנו במבוא הקצר לסעיף זה ובהערה 23 שם (בחלקו הראשון של עיוננו).

מדוע לדעת הגוים "הגדיל ה' לעשות עם אלה"? נראה כי התשובה לכך היא בייחודיותו של תהליך השיבה של גולי בבל מגלותם לארץ מולדתם.

עמים רבים הוגלו מארצם בידי מלכי אשור ומלכי בבל במהלך מאתיים השנים שקדמו לכיבוש בבל בידי פרס. אולם עד כמה שידיעתנו מגעת, שום עם מן העמים הללו לא שב אל מולדתו, מלבד היהודים הגולים בבבל.²⁹ הצהרת כורש הניעה את העלייה לציון שבאה בעקבותיה, אתחידוש ההתיישבות ביהודה תוך קבלת זכויות מדיניות, מוגבלות ככל שהיו, ואת בניין המקדש ושיקום ירושלים וחומותיה. כל אלו מהווים תופעה יחידה במינה בהיסטוריה של העת העתיקה. ואלמלא חידוש שיבת היהודים לארצם בדורות האחרונים, אפשר שהייתה נותרת כזאת עד ימינו.

כיצד התאפשר דבר זה, ומדוע לא אירע לעמים גולים אחרים?

רק צירוף של שלושה גורמים איפשר את חזרתם של גולי יהודה לארצם:

- שמירת זהותם הלאומית והדתית של הגולים: הם לא התבללו בקרב עמי הארץ שאליה גלו, וציפו לאפשרות שובם לציון עם שינוי הנסיבות הפוליטיות הבינלאומיות.³⁰ עמים אחרים שגלו מארצם החלו בתהליך התבוללות, ואף אם לא עשו כן, הם השלימו עם מקומם החדש ולא שאפו לחזור למולדתם.³¹
- הבבלים לא הושיבו עמים אחרים בארץ יהודה (כפי שעשו האשורים בשומרון), ותקופת הגלות הייתה קצרה דיה כדי שהארץ תישאר בשממתה ובחורבנה, ולא תשאב אליה גויים מן הסביבה.³² כך יכלו השבים לציון לשוב אל עריהם החרות ולקוממן מהריסותיהן.³³ לא כך היה המצב בארצות אחרות שיושביהן גלו מהן – הן נתפסו בידי אחרים שהושבו שם בכונה, או שפלטו אליהן, ושיבת הגולים לא הייתה עוד אפשרית.
- וכמובן, הגורם הדרמטי ביותר הוא מפלת בבל ועליית האימפריה הפרסית שבראשה עמד מלך כמו כורש. מדיניותו של מלך זה הייתה פייסנית ביחס לכל העמים, אך התוצאות הדרמטיות ביותר של מדיניותו זאת היו במה שנוגע לגולי בבל – ההצהרה המפורסמת שלו היא שהניעה את התהליך הייחודי של שיבת הגולים לציון, של בניין המקדש ושל שיקום חורבות יהודה וירושלים.

אל לה למציאות האפורה והמאכזבת קמעא שנתגלתה בהמשך, לאחר העליות מבבל ליהודה, כפי המתואר בספר עזרא ונחמיה, להאפיל על גדולת האירוע ההיסטורי החד-פעמי הזה. וודאי שבימים הראשונים שלאחר הצהרת כורש, כשהפתעה הייתה כה גדולה, והתקוות הרקיעו שחקים, היו היהודים בבל הולכים כ'חולמים'.

השכנים הגויים של יהודי בבל התפעלו ודאי אף הם מן השינוי המהיר והדרמטי במצבם של הגולים היהודים. א-לוהי ישראל נתגלה כמי שמשדד את מערכות ההיסטוריה, מוריד עמים ומעלה אחרים במקומם, כדי שעמו יוכל לשוב לארצו. נביאי ישראל הודיעו על מפלתה של בבל ועל עלייתה של פרס תחתיה, וראו בכך שינוי היסטורי שתכליתו העיקרית היא שיבת הגולים לציון. אפשר שדברי נבואתם נודעו לא רק ליהודים אלא גם לשכניהם, ואף לולי כן, אין פלא באמירתם של הגויים כי "הגדיל ה' לעשות עם אלה".³⁴

²⁹ אף הגולים בני עשרת השבטים לא שבו לארצם, לא בעת הצהרת כורש ולא אחריה, ומלבד שרידים מועטים שאולי נותרו מהם בארצות פזוריהם, הם נעלמו במהלך השנים כשם שנעלמו שאר העמים שהוגלו מארצותיהם.

³⁰ מזמור קל"ז, שבו עסקנו בעיון קודם, משקף את זכרון ירושלים בקרב הגולים ואת הדרכים לשימורו. נבואות ירמיהו הדריכו את הגולים להיערך לגלות ארוכה, אך לא ארוכה מדי, והבטיחו את מפלת בבל ושיבת הגולים באופק הלא רחוק.

³¹ השווה לדברי רבשקה אל יושבי ירושלים (מל"ב י"ח, לב): "ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם, ארץ דגן ותירוש, ארץ לחם וכרמים, ארץ זית יצהר ודבש, וחיו ולא תמותו". אין זה מן הנמנע שביחס לעמים הגולים, או לחלקם, היה מקום גלותם טוב לא פחות מארצם המקורית, והם היכו שורשים במקום החדש והסתגלו לחיים בו.

³² דבר זה יש לאומרו בהסתייגות: האדומים כנראה השתלטו על דרום ארץ יהודה, ואפשר שהיו ממשיכים בהשתלטות זוהלת גם על צפונה אלמלא שבו הגולים לארצם.

³³ חשיבות מיוחדת יש בדבר זה במה שנוגע לירושלים, שנתורה בחורבנה ולא נתפסה בידי זרים.

³⁴ כאמור, לא רק עצם השינוי הדרמטי במצב הפוליטי הבינלאומי הוא מעשהו הגדול של א-לוהי ישראל אלא אף עיתויו בזמן שיבת הגולים לארצם הייתה אפשרית.

בדברים אלו ניסינו לענות על שאלתם של צ"פ חיות ושל קויפמן (שהזכרנו בחלק הראשון של העיון) באשר להתאמה בין בית ג לבין המציאות ההיסטורית המוכרת לנו מתיאור שיבת ציון בספר עזרא ונחמיה. תשובתנו היא שהגויים שמדובר בהם במזמורנו אינם השומרונים ושאר העמים שישבו בארץ ישראל, אלא הבבלים שבקרבם ישבו הגולים, והזמן המתואר הוא מיד לאחר הצהרת כורש, כפי שהסברנו שנרמז בבית א – 'היינו כחולמים'. שאלתו של חיות "הלא לא מגבורתם ומאומץ רוחם השיגו מאויים, אלא מחסד מלכיהם" אינה מובנת: לו היו משיגים את שאיפתם בגבורתם, ספק אם היו הגוים אומרים "הגדיל ה' לעשות עם אלה". אולם השינויים הפוליטיים הדרמטיים בסדרו של העולם הבינלאומי, היקרותם בזמן שיבת הגולים לארצם עוד הייתה אפשרית, והשפעתם של שינויים אלו על גורל הגולים – דווקא הם שנתפסו כמעשה ה' הגדול שעשה למען 'אלה'.

שתי השורות הפותחות את בית ד חוזרות על שתי השורות המסיימות את בית ג, אלא שבבית ג הכילו שורות אלו את ציטוט דברי הגויים, ואילו בבית ד הדוברים הם העולים מן הגולה. לפיכך ההבדל בין שני הבתים הוא בכינוי הגוף: הגויים אומרים "עם אלה" ואילו אנו אומרים "עמנו".

מה פשרה של חזרה זו? התשובה על כך היא שאכן יש כאן חזרה מכוונת של היהודים על דברי הגויים, ועל כן בין שני הבתים נחוצה השלמה כגון 'אכן' או אפילו: "אז יאמרו הגוים: הגדיל ה'... [אף אנו נאמר] הגדיל ה'...". אם כך, הרי שבית ד מכיל את מה שחיפשנו עד עתה בבתים הקודמים ולא מצאנו: תגובה מילולית של עולי הגולה על שוב ה' את שבתם, כזו שיש בה הערכה בעלת תוכן דתי של האירוע שהם כה שמחים עליו.

5. הקשרים בין בתי המחצית הראשונה

הקבלה ניכרת לעין קיימת בין שני הבתים הפנימיים במחצית הראשונה של מזמורנו: "אז ימלא" - "אז יאמרו": שניהם פותחים במילה 'אז' הרומזת לתיאור הזמן שבבית א - "בשוב ה' את שיבת ציון"; בשניהם בא לאחר המילה 'אז' פועל בזמן עתיד, ובשניהם יש לפרשו במשמעות עבר. מבחינת תוכנם, שני הבתים מתרכזים בשתי תגובות על שוב ה' את שיבת ציון: תגובתנו שלנו ותגובת הגוים.

שני הבתים הללו מוקפים בשני הבתים א ו-ד שאף ביניהם ניכרת הקבלה:

הַגְדִּיל ה'	בְּשׁוּב ה'
לְעֲשׂוֹת עִמָּנוּ	אֶת שִׁיבַת צִיּוֹן
הַיֵּינוּ שְׂמִיחִים.	הַיֵּינוּ כְּחֻלְמִים.

בשני הבתים הללו מוזכרת בראש הבית פעולתו של ה' למען עמו: 'העשיה הגדולה' שלו עמנו בבית ד היא היא שובו את שיבת ציון הנזכרת בבית א. שני הבתים הללו חותמים בתיאור בלשון דומה של תגובתנו למעשה שעשה עמנו ה'. בית ד חוזר בעצם על בית א תוך שהוא מעריך את העובדה המצוינת בבית א מבחינת משמעותה "עיימנו", ומבטא תגובה מובחנת יותר שלנו מזו המתוארת בבית א.

הקבלה זו בין שתי התגובות מעלה על הדעת את השאלה כיצד הפכה התגובה "היינו כחלמים", המביעה עמדה נפשית מנותקת מעט, לתגובה "היינו שמחים" המביעה רגש ברור ומוגדר היטב. לשון אחר: מהו הדבר שגרם להתפתחותו של בית א עד להופעת צורתו המשוכללת יותר בבית ד?

התשובה על כך מחייבת אותנו לבחון סוג אחר של זיקה בין ארבעת הבתים, זיקה שבה מתקיימת התקדמות מבית לבית עד לשיא המובע בבית ד. לשם כך הבה נבחן את האפשרות לחלק את המחצית הזאת לשני צמדדים של בתים א-ב; ג-ד.

הזיקה בין בית ג לבית ד ברורה וניכרת לעין: בשניהם נאמר 'הגדיל ה' לעשות עם... והדבר מלמד על שוויון בתוכנם של שני הבתים הללו. קשה יותר לגלות זיקה בין בית א לבית ב, ואנו נציין את הזיקה התוכנית ביניהם על דרך השלילה: בשניהם קיימת תגובה שאינה מילולית לשוב ה' את שיבת ציון. מובן שקיימת התקדמות בין "היינו כחלמים" לבין התמלאות הפה והלשון בשחוק ורינה, והתקדמות זו נידונה בדיונונו על שני הבתים הללו לעיל. אך הצד השווה ביניהם בכל זאת הוא שעדיין לא מתוארת בהם תגובה שיש בה תוכן המובע במילים.

בכך נבדל הצמד השני – בתים ג-ד – מזה הראשון. בבתים ג-ד מתוארות שתי תגובות מילוליות המביעות תוכן זהה.³⁵ ההתקדמות בין בית ג לבית ד היא בשני תחומים: ראשית, בזהות המגיבים, הגויים בבית ג, או 'אנו' בבית ד. מהבדל זה נגזר הבדל נוסף: בעוד שתגובתם המילולית של העמים צוננת, וסתומה מבחינת כוונתה (כפי שאמרנו בראש סעיף ג בחלק הראשון של העיון), הרי תגובתנו שלנו כוללת בתוכה את צמד המילים המשמעותיות "היינו שמחים". תגובת השמחה שלנו כבר תוארה בבית ב באמצעות המילים 'שחוק' ו'רנה'. נמצא שבית ד בנוי משילוב של המוטיבים בבתים ב-ג שלפניו: השמחה הלא-מילולית שתוארה בבית ב נצטרפה אל התגובה המילולית של הגויים בבית ג. וכך נוצר שילוב בין השתים שהוא מכיל יותר מסך הצרוף של שני הגורמים הנבדלים: השמחה הלא מנומקת והלא מילולית של בית ב עולה למדרגה גבוהה יותר בבית ד משום שבו היא נובעת ומלווה את ההצהרה המילולית "הגדיל ה' לעשות עמנו"; ואילו ההצהרה המילולית הסתמית של הגויים בבית ג עולה בדרגה בהישמעה בפנינו משום שאנו מביעים מילים אלו בהתרוממות הרוח ובשמחה.

6. המחצית הראשונה – סיכום

ניתוח המחצית הראשונה של המזמור – של כל בית בפני עצמו ושל הקשר בין ארבעת הבתים – מגלה כי בחלק זה של המזמור מתוארת תגובתם המתפתחת של גולי בבל לאירוע ההיסטורי הדרמטי של "שוב ה' את שיבת ציון". התפתחות זו היא תוצאה של

אף אם נניח שהגויים שמדובר בהם הם גויי הארץ, כפי שהניח קויפמן בשאלתו, אין זה בלתי אפשרי שהם אמרו מתוך קנאה: "הגדיל ה' לעשות עם אלה", ומחמת תפיסתם זו הם בקשו להשתתף עם היהודים בבניין ירושלים והמקדש. רק לאחר שנדחו הפך יחסם לשבי הגולה לשנאה ולזלזול.

³⁵ אף בית ד מתאר תגובה מילולית של שבי הגולה לאירועים, שכן ההקשבה מבית ג לבית ד מחייבת השלמה במחשבה לפני בית ד 'אף אנו נאמר...'.
35

התקדמות על ציר הזמן, החל מן ההלם הראשון (והחיובי) שפקד אותם עם בוא הבשורה המשמחת – "היינו כחלמים", ועד לקליטת הרושם של תגובת הגויים, והאינטגרציה שעשו היהודים בין רושם זה לבין שמחתם הספונטנית הקודמת. וכך נוצרת התקדמות מבית לבית, מתגובה לתגובה, הן במישור הנפשי-הפסיכולוגי והן במישור ההכרתי-השכלי, עד לתגובה ברמה הגבוהה ביותר בבית ד: זוהי תגובה מילולית שיש בה הכרה דתית של מעשה ה' הגדול, המלווה בשמחה, ושתי אלה מבטאות הודיה לה'. כאן עלינו לעמוד על הקושי המתבלט בשייכותו של בית ג לנושא המחצית הראשונה של המזמור: מה לתגובתם של הגויים בתוך תיאור תגובתם המתפתחת של היהודים על אירוע היסטורי הנוגע להם?

את התשובה על כך נותן המזמור עצמו: חזרת היהודים בבית ד על דברי הגויים בבית ג (תוך הסבת כינוי הגוף לעצמם), מלמדת שרק שמיעת דבריהם של הגויים הביאה את היהודים לתגובה ולהכרה המתבטאות בבית ד. הכיצד? במצבים שבהם עובר עם שינויים היסטוריים דרמטיים הנוגעים לאושיות קיומו, הוא זקוק לעתים לפרספקטיבה חיצונית אובייקטיבית שתסייע בידו להגדיר נכונה את התהליך ההיסטורי ולהגיב עליו כראוי. אין בעל הנס מכיר בנסו,³⁶ משום שהוא קרוב מדי ונוגע בדבר. ועוד: ההכרה בגדולת מעשה ה' עם ישראל נובעת מייחודו ההיסטורי של מעשה גאולתם, מה שלא אירע לשום אומה ולשון.³⁷ על ייחודיותו של מעשה זה ראויים להעיד דווקא הגויים. דבריהם נותנים לנו קנה מידה אובייקטיבי להבין את משמעות המעשה הבלתי רגיל הזה, ועל כך אנו חוזרים על דבריהם במילים שלנו ומבטאים את שמחתנו על מעשה ה'. מהי משמעות הניתוח הזה של המחצית הראשונה של המזמור ביחס לשאלה שהצגנו בתחילת העיון, האם המזמור מתאר את מה שכבר היה, או משקף משאלת לב למה שעוד לא היה? התשובה ברורה: תיאור תגובה מתפתחת כמו במזמורנו חייב לבטא התנסות ממשית. רק מי שעבר בפועל תהליך נפשי והכרתי כזה המתואר במזמורנו יכול לתאר על כל שלביו. לעומת זאת, מי שמצייר בדמיונו את העתיד המזהיר המצפה לעם כאשר ישוב ה' את שיבתו, לא רק שאינו מסוגל לשער ולתאר את התהליך הפסיכולוגי המורכב הזה, אלא שגם אין לו כל סיבה לתארו כך. הלה הרי מעוניין רק 'בשורה התחתונה' של התהליך, בשמחה ובהודיה על מעשה ה' הגדול שיעשה עמנו (כלומר היה מסתפק בבית ד).³⁸

הניתוח הספרותי שהצענו מחזק אפוא את מה שאף הניתוח הלשוני נוטה אליו: שאת הפעלים "היינו" בבית א ובבית ד יש לפרש כמשמעם – בזמן עבר, ואף את הצרופים "אז ימלא" ו"אז יאמר" יש לפרש בזמן עבר, על אף שהפעלים שבהם הם בזמן עתיד.³⁹

ועוד יש להסיק מן הניתוח הספרותי שהצענו למחצית הראשונה של המזמור, כי זמנן של התגובות השונות המתוארות בה הוא מיד לאחר הצהרת כורש, ואולי אף עדיין על אדמת בבל ולפני המימוש בפועל של הצהרת כורש בעלייה הראשונה לארץ יהודה. ואם כך, אפשר שהגויים הנזכרים בבית ג הם הבבלים שכני ישראל שלקרבם גלו. מסקנה זו יש בה כדי לענות על שאלותיהם של המפרשים החדשים ביחס להתאמה בין מזמורנו לבין תיאור העלייה לארץ בספר עזרא ונחמיה.⁴⁰

ד. המחצית השנייה של המזמור

ה	(ד) שׁוּבָה ה'
	אֶת שְׁבוּתוֹ (שְׁבִיתָנוּ)
	כְּאֶפְיָקִים בְּנָב.
ו	(ה) הִזְרְעִים בְּדִמְעָה
	בְּרִנָּה יִקְצְרוּ.
ז	(ו) הִלֹּךְ יִלְךְ וְכָכָה
	נִשָּׂא מְשֻׁךְ הַרְע.
ח	בֹּא יְבֹא בְרִנָּה
	נִשָּׂא אֶלְמִתְיוֹ.

המחצית השנייה של מזמורנו כוללת אף היא, כמו המחצית הראשונה, ארבעה בתים זעירים. מחצית זו נחלקת לשני חלקים בלתי שווים: בית ה מכיל בקשה של ישראל אל ה': "שובה ה' את שביתנו...". הדוברים בבית זה בגוף ראשון רבים הם אותם דוברים כמו בבית א, ב ו-ד. הקשר הסגנוני בין בית ה לבין פתיחת המחצית הראשונה של המזמור ניכר לעיין: "בשוב ה' את שיבת ציון" – "שובה ה' את שביתנו". הצירוף 'לשוב שבות' (בגיוונים שונים) הוא שמחבר בין הפתיחות של שתי המחציות.

³⁶ מקור הפתגם הזה הוא בדבריו של ר' אלעזר המובאים במסכת נדה לא ע"א: "אפילו בעל הנס אינו מכיר בנסו".

³⁷ עמדנו על כך בניתוח בית ג לעיל.

³⁸ בייחוד אמורים הדברים בנוגע לתגובה "היינו כחלמים". וכבר דנו בכך בניתוח בית א לעיל.

³⁹ ראה סעיף ב בעיון זה.

⁴⁰ שאלה שעלתה בסוף סעיף ב בחלק הקודם של העיון.

אלא שקשר זה מעורר שאלה חמורה, שאותה כבר הבאנו בסוף סעיף ב בלשונו של פרופ' יחזקאל קויפמן: "לפי פס' א כבר הייתה שיבת השבות, ולפי פסוק ה שיבת השבות רק עתידה להיות!". הוא רואה בכך "סתירה שאין ליישבה". החלק השני של המחצית השנייה כולל את בתים ו-ח. שלושה בתים אלו עוסקים בנושא אחד: צערו של הזורע, הנובע מדאגתו להצלחת מעשהו, ושמחתו של הקוצר והאוסף את יבולו.

בתים אלו אינם נראים כהמשך לבית ה שבראש המחצית, ובעצם הם נראים זרים לנושא המזמור כולו. איזו שייכות ישנה בין האופי ההיסטורי של מזמורנו עד לבית ה, כפי שפירשנו את מזמורנו עד עתה, לבין האופי החקלאי של בתים ו-ח? ⁴¹ בית ו ובתים ז-ח, המפתחים את הנאמר בו, נראים כפתגמי חכמה שנועדו להדריך את האדם בחיי המעשה. מקומם המתאים הוא לכאורה בספר משלי או בספר קהלת. ⁴² האם יש מכנה משותף לשני חלקי המחצית השנייה הללו? האם מבטאת המחצית השנייה רעיון מגובש אחד, כשם שהראינו במחצית הראשונה? כדי לענות על שאלות אלו, נדון בכל חלק של המחצית הזו בנפרד.

1. בית ה

את משמעות הצירוף 'שובה... את שבינו' כבר ביארנו בסעיף א של עיונו. אולם מדוע מופיע צירוף זה כבקשה מאת ה', לאחר שכבר נאמר בראש מזמורנו כי "בשוב ה' את שיבת ציון, היינו כחלמים"? התשובה על כך תלויה במידה רבה בשורה החותמת את בית ה: "כאפיקים בנגב". מילים אלו הן חידושו של בית ה בהשוואה לבית א, והן מכילות דימוי שבו מעוצב טיבה של בקשתנו מאת ה' על שיבת שבותנו – מה אופיה של שיבת שבות זו שאנו מבקשים עליה.

בטרם נבאר דימוי זה, נשוב על דברים שכתבנו בעיון למזמור קכ"ח (סעיף ו) בעניין תפקיד הדימוי בשירה בכלל ובשירה המקראית בפרט. הדימוי מעלה בעיני רוחו של הקורא תמונה חיה ומוכרת, ותמונה זו משליכה על המתדמה תכונות אחדות שלה. בכך נוצרת אמירה רבת פנים ומגוונת ללא אומר ודברים. מחמת זאת משמש הדימוי כאחד האמצעים האמנותיים החשובים בשירה: באמצעותו ניתן להביע תוכן רב במילים מועטות – שזו תכונתה העיקרית של השירה, ובאמצעותו מעורר השיר את דמיונו של הקורא ואת פרשנותו, והופך אותו בכך לשותף פעיל במעשה היצירה של השיר – בהוצאתו מן הכוח אל הפועל. אלא שתנאי יש בדבר, והוא שהתמונה שמציב השיר לפני הקורא אכן מוכרת לו. ואין די בהיכרות שטחית, אלא היכרות זו צריכה להיות קרובה עד להכרה של פרטי התמונה ושל ההקשר שממנו נלקחה.

תנאי זה מהווה לעתים מחסום בפני הקורא המודרני, המונע ממנו את ההבנה של דברי שירה מדורות קדמונים. דרכי החיים של האדם המודרני, הנופים שהוא רגיל אליהם ומשלח ידו שונים מאד מאלו של האדם בתקופת המקרא. לפיכך חלק מן הדימויים בשירה המקראית אינם מוכרים לו כלל, או על כל פנים אינם מוכרים מספיק, ובכך נפגם במידת מה היתרון שמעניק הדימוי לקורא השיר, ונפגמת הבנת השיר.

כאן באים לעזרתו דברי הפרשן, המכיר את הדימוי מנסיונו, והלה מחיה את הדימוי לעיני הקורא, ומבהיר לו את ההשלכות השונות האפשריות מן הדימוי על המתדמה.

ובכן, מה כוונת הדימוי "כאפיקים בנגב"? 'אפיק' במקרא הוא ערוץ המשמש לזרימת מים בתוכו ('ואדי' בערבית), ו'הנגב' הוא האזור הדרומי והמדברי של ארץ ישראל מדרום לבאר-שבע שבו מועטים המשקעים. אך כוונת הדימוי עדיין אינה מובנת, אף לאחר ביאור כל מילה שלו.

את כוונת הדימוי במקומו הבהיר באריכות יוסף ברסלבי במאמר שהקדיש למזמורנו – 'כאפיקים בנגב' – תהילים קכ"ו והשטפונות בנגב', בספרו 'הידעת את הארץ'. ⁴³ הנה מקצת דבריו (את חלוקת דבריו ואת הכותרות לכל חלק עשינו אנו). ⁴⁴

1. הפירוש המקובל והקשיים שהוא מעורר

⁴¹ וכזכור, הבאנו בסוף סעיף א את פירושיהם של קויפמן ושל עמוס חכם, המפרשים את מזמורנו כולו פירוש חקלאי, בין השאר מחמת הבתים החותמים אותו.

⁴² ניתן להשוות את פתגמי החכמה שבמזמורנו עם אלו שבספר קהלת פרק י"א. בפסוק א נאמר שם: "שלח לחמך על פני המים, כי ברב הימים תמצאנו". בפסוק ד שם נאמר: "שמר רוח לא יזרע, וראה בעבים לא יקוצר".

⁴³ הוצאת הקיבוץ המאוחד תשט"ז, כרך ב – ארץ הנגב, עמ' 311-328. מאמר זה מחולק לשני חלקים: א. הרקע ההיסטורי של פרק קכ"ו בתהילים; ב. "שובה ה' את שבינו כאפיקים בנגב". המובאות להלן לקוחות מחלקו השני של המאמר (עמ' 317-328), אך דברינו בעיון זה עולים בקנה אחד גם עם טיעונו העיקריים של ברסלבי וניתוחו את המזמור בחלק הראשון של מאמרו, ובהמשך נביא ציטוטים אף מחלק זה. יוסף ברסלבי (ברסלבסקי) 1897-1972, היה מעולי העליה השנייה, חוקר ארץ ישראל, ומן המדריכים הראשונים שהדריכו את המטיילים בשביליה. עסק רבות בחקר המקרא בזיקה לידיעת הארץ, ומחקריו בתחום זה מרוכזים בסדרת הכרכים שכתב "הידעת את הארץ" ובספרו "מִנְדַע הארץ למקרא" (הוצאת תרבות וחינוך תש"ל).

⁴⁴ את ההשמטות הרבות שעשינו בדבריו סימנו בשלוש נקודות. בהשמטות אלו נמצאות בדרך כלל דוגמאות ועדויות של נוסעים שונים או נתוני מדידות שנעשו במחצית הראשונה של המאה העשרים.

מבחינה גיאוגרפית מעניינת אותנו בעיקר התפילה "שובה ה' את שבותנו כאפיקים בנגב", ומאליה מתעוררת השאלה: היש מקום לבאר תפילה זו לאור הסתכלותנו הבלתי-אמצעית בטבע ארצנו, כאשר נבאר את רוב ציורי המקרא, את משליו ואת השאלותיו?

רש"י מפרש "כאפיקים בנגב": "כאפיקי מים בארץ יבשה, שמלחליח אותה – כך נהיה מרטיבין בשובך את שבותנו". הרד"ק סבור כי "נגב הוא ארץ יבשה, כמו 'ארץ הנגב נתתני' (שופטים א', ט"ו). והיא עצמה צמאה למים, ואם יעברו בה אפיקי מים יהיה חידוש גדול וטובה גדולה, כך תשובת גלותנו: דומה הגלות לנגב והישועה לאפיקי מים". וכן אבן-עזרא: "המשיל הגלות לנגב, שאין שם מים, והישועה כאפיקי מים". ברוח זו בקירוב מפרשים גם כמה וכמה מן המפרשים החדשים... כל הפירושים האלה ודומיהם יהיו הולמים יפה את הכתוב אם המשל "כאפיקים בנגב" שאול מנחלים יבשים המתמלאים מים רק בחורף, והם מצמיחים אז דשא ומרעה למכביר... ואם התפילה מוסבה על פריחה כללית של שיבת ציון; אולם הפירושים לא יהיו הולמים את הכתוב אם נאמר כי המשל הגיאוגרפי שאול מארץ הנגב, המשתרעת מדרום לבאר-שבע, ואם נניח כי התפילה עצמה מכוונת לגאולתם של פזורי ישראל מן הגולה.⁴⁵

בארץ הנגב אין האפיקים יכולים לשמש סמל מעודד גם בחורף. על פי הרוב עשויים ערוציהם אבני גויל, סחף וחול. זרמי המים העצומים, העוברים בהם לפעמים, נדירים ובעיקר קצרי ימים ושעות. הנחלים בנגב אינם שבים לאיתנם בחורף, אף לא מתמלאים מים, ואינם מתכסים בצמחיה עשירה, העלולה לשמש סמל לפריחה ולעידוד...

אם נכונה הנחתנו, כי הפרק קכ"ו נכתב... מתוך שוועה לעליה המונית רחבה ומקיפה לארץ האבות ברוחו של הנביא זכריה⁴⁶ הרי עלינו לבקש אחר משל עז יותר מאשר תחייתם של האפיקים בארץ נגובה בימות הקיץ, ועל אחת כמה מתחייתם של האפיקים בארץ הנגב.

2. תופעת השטפונות הפתאומיים באפיקי הנגב וסיבותיה

כאמור, דלה ארץ הנגב בגשמייה, אולם יש אשר יפקדו גם אותה גשמי זעף. לדברי ד. אשבל⁴⁷ נגרמים גשמי הזעף בחצי האי סיני ובנגב על ידי התנגשויות של אויר חם ולח, הזורם ובא מצד דרום, עם אויר קר וכבד, המגיע ובא מצד צפון. "שטח פגישתם של שני מיני אויר אלה הוא מקום התהוותן של סערות ברקים קשות ביותר, והן הגורמות לשטפונות גם בנגב. סערות ברקים אלו מצטיינות בפתאומיותן ובהתפרקותן החשמל הכבירות הנוצרות בהן, וכן בזרמי מים עצומים היורדים על פני שטחים מצומצמים..."

נקל לשער, כי גשמי זעף הופכים את אפיקי הנגב היבשים והחרבים לזרמים חזקים ועצומים; ואכן, הנגב מצטיין בשטפונות עזים ביותר...

ברם, עצמת השטפונות באפיקי הנגב ובעמק חופו אינה תלויה בכמות הגשמים היורדים על לב הנגב ומערבו בלבד. פעמים יורדים על סביבה מסוימת בנגב גשמים מועטים, ואילו השטפונות באפיקים של אותה סביבה עצומים, ופעמים מרובים הגשמים מאד ואילו הזרמים עצמם קטנים וקצרי שעות ביותר... עצמתם של השטפונות תלויה יותר בהיקפו של השטח הגשום מאשר בכמות הגשמים. מרבית השטפונות באים מהרי הנגב המזרחיים הרחוקים, על כן גדול ונרחב הוא אגן הניקוז של אפיקי הנגב וזרמי המים בהם לפעמים כבירים ועצומים.

החזיון המפתיע ביותר בנגב הוא השטפון ללא גשם... הנה החליקו עננים מעל רמת הנגב ולא הורידו אף טיפת גשם אחת. העננים נישאו מזרחה והשמים טהרו, אולם אי שם הרחק בהרים ניתכים גשמים עזים; המים מתגלגלים מכל צד אל אפיקי הנגב, הם גוברים, גואים ומתעצמים ללא הפוגות, וסופם שהם פורצים בכוחות איתנים אל עבר רמת הנגב מערבה ומדהימים את האדם, אשר לא ראה כל גשם באותו יום...

השטפון חזיון שכיח הוא בארצנו הקטנה הבנויה הרים ובקעות, אולם רק בארץ נגובה ומדברית למחצה כארץ הנגב עלולים זרמים כבירים להפתיע את האדם הפתעה רבה ביותר ולהיחרת בזכרונו. ואכן, יש שהשטפונות בנגב נחרתים בזכרונו של הבדויים חריתה עמוקה כל כך – אומרים ווליי ולורנס – עד שהם מוניים על פיהם שנים ו"תאריכים" למאורעות שונים אחרים...

ובכן, במה מסייעים דבריו של ברסלבי, המחייה את הדימוי "כאפיקים בנגב", כדי לענות על שאלת הסתירה בין התיאור במחצית הראשונה של המזמור לבין התפילה המופיעה בראש מחציתו השנייה?

בחלקו הראשון של מאמרו מטפל ברסלבי ביישובה של סתירה זו, בלא קשר לביאורו לדימוי "כאפיקים בנגב". הנה עיקר

דבריו:⁴⁸

עלינו תחילה לברר לעצמנו את גורלה המדיני והכלכלי של שיבת ציון לאחר הכרזתו של כורש מלך פרס.

בשנת 538 לפני הספירה שם כורש מלך פרס קץ לממלכת בבל. לפזורי הגולה באה שעת פדות וגאולה בלתי צפויה מראש: המלך המנצח את "בת בבל השדודה" מעביר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמור: "כח אמר כרש מלך פרס, כל ממלכות הארץ נתן לי ה' א-להי

⁴⁵ על פי דבריהם של המפרשים שהביא קודם לכן מוסבת התפילה על פריחה כללית של העם הנושע, ואילו לדעת ברסלבי מוסבת התפילה על אופיו של קיבוץ הגלויות.

⁴⁶ להלן יובאו הציטוטים מדברי זכריה הללו.

⁴⁷ פרופ' דב אשבל (1896-1995) היה חוקר תורת האקלים, ובייחוד התמחה בחקר האקלים של הארץ. היה מרצה בחוג למטאורולוגיה וקלימטולוגיה באוניברסיטה העברית.

⁴⁸ ראה הערה 18. הציטוטים שלהלן לקוחים מעמודים 312-315.

השמים, והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה. מי בכס מכל עמו יהי א-להיו עמו ויעל לירושלם אשר ביהודה ויבן את בית ה' א-להי ישראל, הוא הא-להים אשר בירושלם" (עזרא א', א-ג). טובי העם אינם מאמינים למשמע אזנם והם כחולמים, הרינה והשמחה מתפשטות בכל תפוצות הגולה והעם מתעררר לשוב אל מכורתו. **ברם, למעשה נענים לצו השעה ההיסטורית חלקים לא גדולים מן העם,** רק "כל העיר הא-להים את רוחו לעלות לבנות את בית ה' אשר בירושלים". מספר העולים מגיע בסך הכל לארבעים ושלושה אלף נפש (שם, ב' סד-סה: נחמיה ז', סו-סז)... השבים לציון, יחד עם שארית הפליטה בארץ יהודה ובנימין החרבה והמדולדלת, מוקפים אויבים וצרים מסביב. ביחוד קשה עליהם, וודאי, העמידה בפני האדומים שחדרו מדרום והתפשטו עד מצפון לחברון ובפני צאצאי הפלשתים שחדרו ממערב. **מיעוט העליה ועמידתה הרופפת בקרב השכנים העוינים מסביב אינם יכולים להניח את דעתם של דורשי תחיית העם בארץ אבות, והם משוועים לכינוס מוגבר של פזורי ישראל מתפוצות הגולה.** הנביא זכריה, המתנבא כ-20 שנה לאחר הכרזת כורש, עדיין קורא לעם בגולה: "הוי הוי ונסו מארץ צפון נאום ה', כי כארבע רוחות השמים פרשתי אתכם נאם ה', הוי ציון המלטי, יושבת בת בבל" (זכריה ב', י-יא) – אין זאת, כי העליה במשך עשרים השנה מאז הכרזת כורש לא הקיפה המונים רבים. דאבת לבו של הנביא על עמו המפוזר בגולה משתקפת יפה גם בדברי הנחמה: "הנני מושיע את עמי מארץ מזרח ומארץ מבוא השמש, והבאתי אותם ושכנו בתוך ירושלם והיו לי לעם ואני אהיה להם לא-להים באמת ובצדקה" (שם, ח', ז):.... מצבה של שיבת ציון מבחינה מדינית היה אז קשה ביותר. העם ציפה לליכוד ולחזיקו על ידי עליות נוספות והמוניות, כי רק בריכוז מכסימאלי של פזורי ישראל ברחבי ארצו יכול היה לחדש את ימיו הלאומיים כקדם.

המפרשים, המייחסים את חיבורו של תהלים פרק קכ"ו לימי שיבת ציון, צודקים בהנחתם, שכן רק אם נקבע את זמנו של המזמור בעשרות השנים הראשונות לאחר הכרזתו של כורש מלך פרס יתיישבו ניגודי הזמנים בכל ששת פסוקיו: בעשרות השנים הראשונות לשיבת ציון יכול היה כל משורר לדבר על שיבת העם לארצו בלשון של עבר, ולהביע תפילה, דברי עידוד ונחמה בלשון של צווי ועתיד. במחציתו הראשונה של הפרק קכ"ו מתאר המשורר את שיבתו החגיגית של העם אל ארצו, ואילו במחציתו השניה הוא מתפלל על העם, מנחמו ומעודדו. ברם, עצם התפילה והעידוד מעידים כי גורלה של שיבת ציון בזמנו של המשורר היה טעון שיפור ורחמי שמים. לדעתי מרמזים דברי התפילה והעידוד על המצב המדיני והכלכלי הקשה של שבי ציון בתקופה הנדונה. רוב המפרשים מבקשים בתפילה "שובה ה' את שבותנו כאפיקים בנגב" בקשה מופשטת על הצלחתה הכללית של שיבת ציון... ואילו לי נראה, כי התפלה האמורה מוסבה על פזורי הגולה, אשר טרם נגאלו. המשורר מבקש על שיבת ציון המצומצמת בזמנו כי תגבר ותהיה משולה ל"אפיקים בנגב". ועתה נשלים את הדיון במשמעותו של הדימוי "כאפיקים בנגב", ונראה כיצד קושר ברסלבי בין ביאורו לתפילה שבראש המחצית השנייה של מזמורנו לבין הדימוי הכלול בתפילה זו:

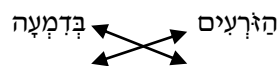
אם נשוב עתה אל תפילתו של משורר תהלים פרק קכ"ו "שובה ה' את שבותנו כאפיקים בנגב" ונשאל אל עצמנו מה משל שאל המשורר ומה בקשה ביקש בתפילתו הרי עלינו לאמר: המשורר ידע יפה את האפיקים בנגב, ההופכים בחורף זרמים חזקים ועצומים. קיבוץ הגלויות המועט לא הניח את דעתו, וגם הוא, כנביא זכריה, שיווע לעליית המונים רבים מכל התפוצות, על כן: "שובה ה' את שבותנו **כאפיקים בנגב**" – השיבה את שבותנו בזרמים חזקים, עצומים ובלתי צפויים מראש, כזרמי המים הגדולים והעצומים, הפוקדים לפרקים את האפיקים בנגב! על העם השב לציון לעבור שטחי מדבר בדרכו, יהיו המוניו משולים לאפיקי הנגב המושכים פתאם מים רבים עוברים.⁴⁹

הבה נשוב אל שאלתו של קויפמן שהובאה בסוף סעיף ב של עיון זה: "בין פסוקים א-ג ובין פסוקים ד-ו יש... סתירה שאין ליישבה: לפי פסוק א כבר הייתה שיבת השבות, ולפי פסוק ד שיבת השבות רק עתידה להיות. אין להניח שאותו הביטוי מסמן במקראות סמוכים שני דברים שונים".

ובכן, אין אלו שני דברים שונים, אלא אותו דבר עצמו מפרספקטיבה שונה, שנובעת מפער הזמן בין שתי מחציותיו של המזמור. המחצית הראשונה מתארת את התגובות להצהרת כורש ואולי אף לראשית העליה לארץ (כדעת ברסלבי), ואילו המחצית השנייה מבטאת את הרגשת האכזבה שהשתלטה על הלבבות לאחר זמן, כאשר בא שלב ההתפכחות מתחושת החלום בשיבה הראשונה, כאשר התברר מה דל מצבם של העולים, עד מה מועטים הם ועד כמה נותר רוב העם בגלות. דווקא כדי לבטא את ההתפכחות הכואבת הזאת, משתמש המשורר באותן מילים שבהן פתח את המזמור והופכן לתפילה על העתיד: "שובה ה' את שבותנו" – אך לא כשם שהייתה שיבת שבותנו עד עתה, בטפטוף של עולים מעטים, אלא "כאפיקים בנגב" – בנחשול עצום של עולים, שישנה לחלוטין את מצבה הרופף של שיבת ציון באותה שעה.

2. בתים ו-ז-ח

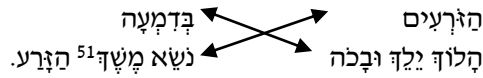
שלושה בתים אלו מהווים חטיבה אחת, כפי שניכר כבר במבט ראשון. בית ו נראה כמשל חכמה, והוא בנוי בהקבלה כיאסטית ניגודית כדלהלן:

⁴⁹ את דבריו מסיים ברסלבי בהערה זו: משהו מסברתנו זו נעוץ כבר בפירושיהם של אבן עזרא, ר' מנחם המאירי ובעל מצודת דוד. אבן עזרא מפרש: "כאפיקים בנגב – כמים חזקים בנגב". רבי מנחם ב"ר שלמה המאירי בפרוש לספר תהלים (הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ו) מפרש: "חפירות מלאות מים כבירים הנגרים בחווק" וגם בעל מצודת דוד אומר: "כמים הנגרים בחווק".

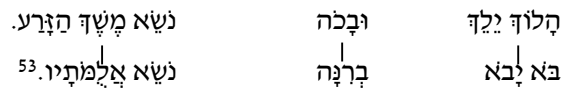
בְּרָנָה יְקָצְרוּ

ההקבלה הכיאסטית יוצרת הדגשה על המילה "ברנה", שהיא החידוש שמבליט בית זה.⁵⁰ בית ז מהווה הרחבה של השורה הראשונה בבית ו - "הזרעים בדמעה", כשהוא מתאר את מעשה הזריעה המלווה בבכי בדרך דרמטית. בין שני המקומות הללו מתקיימת הקבלה כיאסטית נרדפת כדלהלן :

בבית ז יוצרת ההקבלה הכיאסטית הדגשה של בכיו של הזרע, בכך שהיא מקדימה את תיאור הבכי לתיאור הזריעה. ועוד : בבית ז אין מדובר ב'דמעה' בלבד אלא בבכי ממשי ומתמשך "הלך ילך ובכה".

בית ח מהווה הרחבה של השורה השנייה בבית ו - "ברנה יקצרו". בבית זה אין מדובר ברִינת הקוצר, אלא ברִינתו של נושא האלומות, שהוא שלב מתקדם יותר מן הקציר, ומסתבר שרינתו גדולה יותר. המעבר מפעולת הקציר לנשיאת האלומות, מחייב להחליף את המילים "הלוך ילך" שבבית ז במילים "בא יבא" בבית ח.⁵² כך נוצרת הקבלה ניגודית וישרה בין בתים ז-ח כדלהלן :

כנגד טענתנו שבתים ז-ח מרחיבים את האמור בבית ו ניתן לשאול : מדוע בתים אלו מדברים ביחיד, בעוד בית ו מדבר על רבים? התשובה על כך היא שהמעבר מלשון רבים ללשון יחיד הוא שמאפשר יצירת תמונה מוחשית של מה שנאמר בבית ו בהכללה חוכמתית. בתים ז-ח אינם מהווים עוד פתגם חכמה כמו בית ו המשמש להם בסיס, אלא הם מציגים שתי תמונות מוחשיות ודרמטיות. אולם לשם איזו מטרה?

כדי לעמוד על שייכותם של בתים ו-ח למזמור כולו, ובייחוד למחציתו השנייה, נשוב אל דברי ברסלבי במאמרו על מזמורנו:⁵⁴

גורלה של שיבת ציון בימים ההם היה קשה גם מבחינת כלכלית: שבי הגולה באו זה עתה מארצות הפרת והחדקל אל ארץ יהודה ובנימין ההרריות והטרשיות, ועליהם היה להסתגל לתנאי האקלים והקרקע החדשים והקשים. קרוב לוודאי, כי עשרות השנים הראשונות להתערותם היו בחלקן שנות בצורת קשות, שהכבידו עוד יותר על תהליך ההסתגלות. למעשה גרמה ההאבקות עם תנאי ההתאחות בארץ להזנחת בנין בית המקדש, שלשמו הצהיר כורש את הצהרתו. בשנת 518 לפני ספה"נ, היינו כ-20 שנה לאחר הכרזתו החגיגית של כורש, רואה הנביא חגי בן זמנו של הנביא זכריה, בבצרות הפוקדות את הארץ את ענשו של העם המפגר בהקמת הבית החרב: "יען ביתי אשר הוא חרב - קורא הנביא - ואתם רצים איש לביתו, על כן עליכם כלאו שמים מטל והארץ כלאה יבולה. ואקרא חרב על הארץ ועל ההרים ועל הדגן ועל התירוש ועל היצהר ועל אשר תוציא האדמה ועל האדם ועל הבהמה ועל כל יגיע כפים" (חגי א', י-יא). הנביא מתרה בעם ואומר, כי כל עוד לא נבנה היכל ה' תשלוט המארה במעשה ידיו, ורק למן היום אשר היכל ה' יעמוד על מכונו תפקדנו הברכה: "ועתה שימו נא לבבכם, מן היום הזה ומעלה, מטרם שום אבן אל אבן בהיכל ה', מהיותם בא אל ערמת עשרים והיתה עשרה, בא אל היקב לחשף חמשים פורה והיתה עשרים. הכיתי אתכם בשדפון ובירקון ובברד את כל מעשה ידיכם... שימו נא לבבכם! מן היום הזה ומעלה... למן היום אשר יסד היכל ה'... מן היום הזה אברך" (שם, ב', טו-יט)... גם הנביא זכריה מנחם את העם: "הגפן תתן פריה והארץ תתן יבולה והשמים יתנו טלם והנחלתי את שארית העם הזה את כל אלה... תחזקנה ידיכם" (זכריה ח', יב)... אין זאת, כי בעשרות השנים הראשונות לשיבת ציון היו הבצרות תכופות וקשות ביותר.

על בסיס תיאור זה של הקשיים הכלכליים שבהם היו נתונים השבים לציון מחמת בצרות ומחמת פגעי הטבע האחרים, מוסיף ברסלבי :

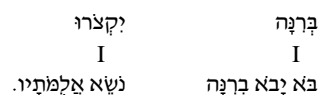
אשר לדברי הנחמה בשני הפסוקים האחרונים של המזמור, הנה משתקף בהם ודאי גורלם החקלאי העגום של שבי ציון בתקופת הבצרות שלאחר הכרזת כורש. בתקופה זו זרעו שבי ציון לא אחת את זרעם בדמעה, ולא נושא משך זרע אחד הלך הלוך ובכה לאורך תלמי שדותיו ההרריים. אכן, רק בתקופת בצרות כתקופתם של הנביאים חגי וזכריה, ורק בשנים קשות של הסתגלות לתנאי החקלאות

⁵⁰ אין הוא אומר 'הזרעים בדמעה, יזכו לקצור', או בדומה לכך, אלא "ברנה יקצרו".

⁵¹ השם משך מופיע במקרא מלבד במקומונו בעוד מקום אחד, איוב כ"ח, יח. על פי ההקשר רגילים לפרש שזהו שק הקשור לגופו של האדם, ושבו הוא נושא את משאו, ובמזמורנו משא זה הוא הזרעים.

⁵² פעולת הקציר, כמו פעולת הזריעה, נעשית תוך כדי הליכה בשדה. אולם בנשיאת האלומות בא עובד האדמה עם אלומותיו אל ביתו.

⁵³ וממילא בין בית ח לשורה השנייה בבית ו מתקיימת הקבלה ישרה ונרדפת:

⁵⁴ ראה הערה 19. הציטוטים להלן לקוחים מעמ' 314-316.

בהרי יהודה ובנימין כבעשרות השנים הראשונות של שיבת ציון, יכולים היו להיכתב דברי העידוד והנחמה הנפלאים "הזורעים בדמעה ברנה יקצרו, הלך ילך ובכה נשא משך הזרע, בא יבא ברנה נשא אלמתי".

ברסלבי רואה בבתים ו-ח דברי עידוד ונחמה, אך נראה שעדיף לראותם, כהמשך לבית ה', כמשאלה ובקשה: הלוואי יתקיים בנו אותו משל חכמה "הזורעים בדמעה ברנה יקצרו". הנה נתקיים בכל אחד מעמנו "הלך ילך ובכה...", יתקיים נא בנו גם ההמשך "בא יבא ברנה...".

נמצא שהמחצית השנייה של מזמורנו משקפת מציאות היסטורית אחת: זו שהתבררה לעולים מן הגלות זמן לא רב אחר עלייתם, כי הם עומדים בפני בעיות חמורות בכמה תחומים. המציאות העכורה מכאיבה במיוחד כשהיא באה כהמשך להתרוממות הרוח ולתחושת החלום שאפיינו את ראשיתו של התהליך ההיסטורי. לפיכך מכילה המחצית השנייה תפילה לה' ומשאלת לב לפתרון שתי הבעיות המרכזיות שבפניהן עמדו העולים: 1) כנגד מיעוט העולים והישארות רוב העם בגלות באה התפילה "שובה ה' את שבינו כאפיקים בנגב". עלייה גדולה היה בה כדי לפתור את המצוקה הביטחונית והיישובית אל מול העמים העוינים המקיפים את שבי ציון. 2) כנגד הקושי הכלכלי שנבע ממצור ומפגעי טבע אחרים, באה המשאלה בבתים הבאים. שבי ציון מתפללים כי סופו של הקושי הרב שיש להם בזריעת אדמתם יהיה, כאמור במשל החכמה, ברינת הקציר. אז תהא רינתו של נושא אלומותיו נושקת לרינה שמלאה את לשוננו "בשוב ה' את שיבת ציון".

ה. חתימה

בראש עיוננו כתבנו כי בתודעתנו קשור מזמור קכ"ו למזמור קל"ז, ונתפס כבן זוגו הניגודי. העיון במזמור קכ"ו אכן מצדיק תודעה זו: שני המזמורים הללו משקפים שני קצוות הפוכים של תקופה היסטורית אחת - של גלות בבל. בשניהם אין מתוארת מציאות סטטית הנוגעת ברגע היסטורי אחד, אלא מציאות היסטורית מתמשכת שחלים במהלכה שינויים, ובהתאמה לכך משתנה גם אופיה של התגובה האנושית המוצאת את ביטוייה בשני השירים.

מזמור קל"ז פותח במשבר המפגש הראשון עם הגלות - "שם ישבנו גם בכינו...", אך ממשיך בהסתגלות למצב החדש ובנורמליזציה של החיים בגלות, ובדרכו של כל אחד ואחד מן הגולים לשמר את זיכרון ירושלים גם בעת שמחתו.

מזמור קכ"ו פותח במפגש הראשון עם בשורת הפדות מן הגלות "בשוב ה' את שיבת ציון" - מפגש הכרוך בשחוק, רנה ושמחה, אך ממשיך בהתפכחות הכואבת, שבאה לאחר מכן עם ההתיישבות בציון והקשיים העצומים שנתגלו לפני השבים בהיאחזותם בארץ - התפכחות המלווה בתפילה ובהתחזקות.

שני המזמורים פותחים בלשון רבים, כאשר הם מבטאים את החוויה הקולקטיבית של העם כולו בעת שפוקדים אותו שינויים היסטוריים מרחיקי לכת, אך בהמשך הם עוברים ללשון יחיד, ובכך הם מבטאים את הפער בין המאורע ההיסטורי כפי שהוא מורגש ברמה הלאומית, לבין חיי הפרט ולבטיו שאינם עולים בקנה אחד עם אותה תחושה לאומית. פער זה מבטא גם פער זמן, שבו חלו שינויים במציאות ההיסטורית, עד שניתן לומר שתחושתו האישית כל פרט בעם משקפת את המצב החדש שבו נתון העם כולו.

מזמור קכ"ו מביע את התחושות ואת התגובות הנפשיות של ישראל למאורעות היסטוריים בני זמנם ובני מקומם, אך הוא גם מבטא אמת כללית היפה למצבים דומים בכל דור ודור. בכל חלום שמתגשם במציאות, כלולים במעבר הזה משבר והתפכחות. המציאות הנפרטת לפרוטותיה, לעולם היא דלה ומאכזבת בהשוואה לציפייה בת שעת החלום והחזון. ואשרי מי שגם בשלב ההתפכחות, שלעתים היא מרה, אינו שוכח ואינו זונח את החלום שהביאו עד כה, ואינו מתייאש מן האפשרות שהמציאות העכשווית, על כל חסרונותיה, תשמש גשר להתגשמותו המלאה של החזון בעתיד קרוב או רחוק. הדרכה זו יש ללמוד ממזמורנו, כמו גם מנבואותיהם של חגי וזכריה בני אותו דור. אל המיאושים מבין השבים לציון קורא הנביא זכריה (ח', ט) "תחזקנה ידיכם", והוא מוכיחם ואומר להם (ד', י) "כי מי בז ליום קטנות". ימי הקטנות של שיבת ציון, עם כל עליבותם, הפכו לנדבך חיוני לימים שבאו אחריהם, ושבהם ישבו יהודים רבים מאד בכל מרחבי ארץ ישראל מתוך עצמאות מדינית, כשבינת המקדש ועבודת הא-לוהים במרכז חייהם. כך נתגשמה הבטחת הנביא חגי לבני דורו המאוכזבים:

ב'ג, מִי בָּכֶם הַנְּשָׂאָר, אֲשֶׁר רָאָה אֶת הַבַּיִת הַזֶּה בְּכַבֹּדוֹ הָרִאשׁוֹן
וְמָה אַתֶּם רֹאִים אֹתוֹ עַתָּה? הֲלוֹא כְּמָהוּ כָּאֵין בְּעֵינֵיכֶם!
ד וְעַתָּה, חֲזַק זָרְבָּבֶל נְאֻם ה' וְחֲזַק יְהוֹשֻׁעַ בֶּן יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל
וְחֲזַק כָּל עַם הָאָרֶץ נְאֻם ה' וְעֲשׂוּ, כִּי אֲנִי אֶתְּכֶם...
ט גָּדוֹל יְהִיָּה כְּבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה הָאֲחֵרוֹן מִן הָרִאשׁוֹן אָמַר ה' צְ-בָאוֹת
וּבְמִקּוֹם הַזֶּה אֶתֵּן שְׁלוֹם, נְאֻם ה' צְ-בָאוֹת.⁵⁵

⁵⁵ השמועה אומרת כי בעת הקמת המדינה הרב מימון ז"ל הציע את מזמור קכ"ו כהמנון המדינה המוקמת, דבר שכנראה בא לידי ביטוי בתקנת הרבנות לומר מזמור זה בסיום תפילות ערבית ושחרית ביום העצמאות. ואכן, אין כמזמור זה, כפי שנתפרש בעיוננו, לבטא את החוויה הלאומית הקשורה בהקמת המדינה

ובימים שבאו לאחריה (עד היום). בימי הקמת המדינה נתקיים בנו התיאור של מזמורנו "היינו כחולמים". רבתה השמחה בין היהודים כולם, ואנו אמרנו "הגדיל ה' לעשות עמנו". אך מייד עם הקמתה, נקלעה המדינה שנולדה, ובה כשש מאות אלף יהודים, למלחמה קשה עם הצרים המקיפים אותה, ועם סיום המלחמה היא נקלעה למשבר כלכלי עמוק ולחיי צנע ומחסור. אולם תפילתם של שבי ציון "שובה ה' את שביתנו כאפיקים בנגב" – נתקיימה. נחשולים עצומים של עולים "הציפו" את המדינה סמוך לאחר הקמתה, וגם בהמשך קיומה. אף המצב הכלכלי השתפר, והמדינה התקדמה בכל התחומים. בכל זאת, המציאות מורכבת וסבוכה, ורחוקה מן התקוות ומן החלומות שתלו הכול במדינה בעת שנולדה. מי ייתן ויהיו ימי הקטנות שבהם אנו חיים, נדבך לעלייה ולשגשוג באותם תחומים שהם כה חסרים ונחוצים לשם המשך קיומה והתפתחותה של מדינת ישראל.